

şehirlerden biri idi. Çevresinde eski sulama tesislerinin kalıntıları vardır. Şehrin hemen kuzeyinde, barkan tipi kumullar ve kumul sıraları ile kaplı Gurbantünggüt çölü başlar. Çöl ile dağların etekleri arasında, bir zamanlar canlı bir doğu-batı ticaretinin güzergâhı olan ve bugün de kullanılan önemli bir karayolu uzanır.

Beşbalık hakkında en eski bilgilere Çin kaynaklarında, Göktürk yazıtlarında ve bazı Uygur eserlerinde rastlanmaktadır. Çin kaynaklarına göre şehir milattan sonra II ve III. yüzyıllarda Kagan Stupa adı ile biliniyordu ve mahallî bir beyliğin merkezi idi; VI. yüzyıldan sonra da Budizm'in Orta Asya'daki en büyük merkezini oluşturdu. 658'den sonra Çinliler'in egemenliğine girerek geniş bir alanın merkezi oldu ve Pei-tieng adını aldı. 791 yılında Karluk Türkleri tarafından ele geçirildi. IX. yüzyılda Kırgızlar'ın baskısı ile Moğolistan'dan çıkan Uygurlar bu bölgeye yerleştiler. Uygur Hanlığı'nın başşehri olan Beşbalık bu dönemde parlak bir ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Buda felsefesini açıklayan ve Buda'nın vaazlarını içeren *Altun Yauruk* (= Suvarnaprabhasa) adlı çok hacimli bir kitap ile diğer bazı eserler burada Budist Uygur bilginleri tarafından Uygurca'ya çevrildi. 982 yılında Uygur Hükümdarı Arslan Han'ı ziyaret eden Çin elçisi Van Yen Te yazdığı sefaretnâmede şehrin zenginliğini, değerli madenlerden yapılan eşyaları ve gördüğü Buda tapınaklarını hayranlık ve övgü ile anlatır. Moğol istilâsı sırasında Uygur hanı, Cengiz'e savaştan baş eğdi; böylece Beşbalık ve bu bölgedeki diğer şehirler tahrip edilmekten kurtuldular. Bu dönemde Beşbalık İslâm âlemi ile sıkı ilişki içine ve İslâmiyet'in etkisi altına girdi. Fakat halkının büyük kısmı Budist olan şehir XI. yüzyılda, özellikle müslümanların Moğol İmparatorluğu'nda önemli görevlere getirilmeleri sebebiyle İslâm düşmanlığının âdeti merkezi haline geldi. Buna rağmen XIII. yüzyılda İslâmiyet bölgede giderek yayıldı ve kökleşti. Hatta 1253'te Beşbalık valisi ülkedeki müslümanların öldürülmesine dair bir emir vermekle suçlanarak mahkemece çıkarıldı ve idam edildi. Şehir XIV. yüzyılda Çağatay Hanlığı'nın merkezi oldu; ancak Çağatay hâkimiyetinin sona ermesini takip eden dönemde önemini giderek kaybetti ve zamanla bir harabe haline geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Ḥudūdül-'âlem (Minorsky), s. 269, 271-272; Haydar Mirza, *Târîh-i Reşîdî* (trc. E. D. Ross), Delhi 1986, s. 61-62, 93; Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 116, 120, 424, 425; a.mlf., *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 3, 55, 99, 102; Saadet Çağatay, *İslâmiyetten Önce Türk Edebiyatı*, Ankara 1973, s. 390-404; W. Barthold, *Türkistân* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Küveyt 1401/1981, s. 670, 673, 680, 690; a.mlf., "Bişbalık", *İA*, II, 651-653; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 26, 27; TA, VI, 494; B. Spuler, "Bishbalik", *EI*² (İng.), I, 1240; a.mlf., "Bişbalık", *İDMİ*, IV, 546-548.



SIRRI ERİNÇ

BEŞİK TONUZ

(bk. TONUZ).

BEŞİKTAŞ

İstanbul'da
Boğaziçi'nin Avrupa kıyısında
Dolmabahçe ile Ortaköy arasında
bulunan ve günümüzde
ilçe merkezi olan semt
(bk. BOĞAZİÇİ; İSTANBUL).

BEŞİKTAŞ CEM'İYYET-i İLMİYYESİ

XIX. yüzyılın ilk yarısında
İstanbul'da daha çok fennî ve
edebî konularda faaliyet gösteren
ilmî bir topluluk.

Târîh-i Cevdet'te "Beşiktaş Cem'iyet-i İlmîyyesi", *Târîh-i Lutfî*'de "Cem'iyet-i İlmîyye" adlarıyla söz konusu edilen bu topluluk hakkında İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Beşiktaş veya Ortaköy İlmî Cemiyeti" adını kullanırken cemiyet üzerinde bir araştırması bulunan Ekmeleddin İhsanoğlu "Beşiktaş grubu" veya "Beşiktaş ulemâ grubu" isimlerini tercih etmektedir. Anlaşıldığına göre bu grubun adındaki "cemiyet" kelimesi günümüzde resmî bir topluluğu ifade ettiğinden grup hakkında yapılan değerlendirmelerde zaman zaman bazı hatalara düşülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda medrese ve Enderun'un yanında cami dersleri, ayrıca padişah, vezir, bey, paşa saray ve konakları ile bazı hususi mahfillerde ilmî ve edebî toplantılar ve sohbetler yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu toplantıların II. Mahmud devrinde ve sonrasın-

da teşkilâtli ve programlı bir şekle dönüştüğü ve bu alanda bazı cemiyetlerin kurulduğu yeni araştırmalarla tesbit edilmiştir. Beşiktaş Cem'iyet-i İlmîyyesi ise bunlardan biri olmadığı gibi aynı dönemde Batı'da görülen ilmî cemiyetlerin bir benzeri de değildir.

Batı dünyası XVIII. yüzyıldan itibaren teknik alanda olduğu gibi kültür alanında da Osmanlı devlet ve fikir adamları üzerinde belli ölçüde etkili olmuştur. Batılı fikirlerin iyice yaygınlaşmaya başladığı XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'da özellikle Beşiktaş ve Fatih gibi muhitlerde ilmî ve edebî mahiyette çeşitli toplantıların yapıldığı bilinmektedir. Cevdet Paşa'nın bildirdiğine göre Beşiktaş ile Ortaköy arasında yalıları bulunan, Londra'da büyükelçilik yapmış İsmail Ferruh Efendi (ö. 1840) ile vak'anüvis tabip Şânîzâde Atâullah Efendi (ö. 1826), Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ve Kethüdâzâde Ârif Efendi (ö. 1849) genellikle kendi aralarında, zaman zaman da dışarıdan gelen bazı talebe ve dinleyicilerin katıldığı toplantılarda din, felsefe, tıp, fen ve edebiyat konularında ilmî konuşma ve tartışmalar yapmaktaydılar.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "cemiyet âzaları" olarak yukarıdaki şahıslarla birlikte Fehim Efendi, Başmusâhib Hâtif Efendi, Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi ve kardeşi Mustafa Şâmil Efendi, Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Âkif Bey ile Rumelihisarı'nda şehitlikteki Bektaşî şeyhi Mahmud Baba'nın isimlerini de sayar. Ekmeleddin İhsanoğlu ise sadece ilk dördünü topluluk üyesi olarak kabul eder. Kaynaklar bu kişilerin büyük bir ihtimalle 1815'ten sonraki bir tarihte bir araya gelmiş olabileceğini belirtirler. Bu konuda ilk bilgileri veren *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*, *Târîh-i Cevdet* ve *Târîh-i Lutfî*, grubun toplantılarının İsmail Ferruh Efendi'nin Ortaköy'deki yalısında yapıldığında birleşmektedirler. Adları anılan bu şahısların, bilhassa esas nüveyi oluşturan İsmail Ferruh Efendi, Şânîzâde Atâullah Efendi, Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ile Kethüdâzâde Ârif Efendi'nin yetiştirmeleri ve ilmî seviyeleri bakımından ortak özelliklere sahip bulundukları kaydedilmektedir. Bunlar İslâmî ilimlerle ilgilenmeleri yanında Batı kültürü ve Batılılar'la da temas halindeydiler. Felsefe ve matematik gibi ilimleri okuyan, İslâmî kültürü modern anlayışla bağdaştırmak gibi bir endişe de ta-

şıyan bu bilginler zümresi, "heveskâr-ı ulûm ve maârif olanlardan her kim tederrüse tâlip olur ise onu tâlim etmeyi yahut ettirmeyi" (Cevdet, XII, 184) gaye edinerek bir araya gelmiş ve âdeta bir cemiyet gibi faaliyet göstermişlerdir.

Cemiyetin masrafları herkesin kendi gücüne göre yapacağı bir ödeme ile karşılanacak ve üyelerden birisi görevli olarak İstanbul'dan ayrılrsa bile payına düşeni gönderecekti. Verilen derslerden de herhangi bir ücret alınmayacaktı. Fennî konulardaki dersler Şânîzâde, edebiyata dair dersler ise Ferruh Efendi tarafından yapılacaktı (a.g.e., XII, 184).

Topluluğun esasını oluşturanlardan biri durumundaki İsmâil Ferruh Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye gönderdiği (1797-1800) ikinci ikamet elçisi olarak görevini titizlikle yapmış, ancak politikadan hoşlanmadığı için İngiltere'de üç yıldan fazla kalmamıştır. Yurda dönüşünden sonra da siyasî meselelerle pek ilgilenmemiş, hayatının son yıllarını ise yalnızca ilim ve edebiyat çalışmalarıyla geçirmiştir (Kuran, s. 41). Kaynaklarda âlim, fâzıl ve şair olarak tanıtılan İsmâil Ferruh Efendi'nin, ilki 1282'-de (1865) olmak üzere birçok defa basılan *Mevâkıb* adlı tefsir tercümesi ve bir *Meşnevî* şerhi olduğu bilinmektedir (Sicill-i Osmânî, IV, 14). İsmâil Ferruh Efendi'nin 1830'da tamamladığı *Mevâkıb* tefsiri, daha önce de Türkçe'ye çevrilen fakat yayımlanmamış olan Hüseyin Kâşîfi'nin *el-Mevâhibül-‘aliyye* adlı Farsça tefsirinden tercüme edilmiştir (Hamîdullah-Yaşaroğlu, s. 127).

Cevdet Paşa tarafından yine topluluğun esas unsurlarından biri olarak gösterilen Kethüdâzâde Ârif Efendi, haftada iki gün bu meclise devam ederek felsefî ve edebî konularda gerçekleştirilen sohbetlere katılmıştır. Devrinde İslâm felsefesi alanında şöhret kazanmış olan Kethüdâzâde Ârif Efendi, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşayan fikir adamlarının başında gelmektedir. Cevdet Paşa, cemiyet mensuplarının bu toplantılarda edebî sohbetler ve şiir müsabakaları da yaptıklarını belirtmektedir. Burada zaman zaman okunan ve beğenilen şiirleri daha sonra Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi bir araya getirmiş ve bunlar *Nevâdirü'l-âsâr* adıyla kardêşi Şâmil Efendi tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1256).

Kethüdâzâde menâkıbında, topluluğun asıl unsurlarını oluşturan bu isim-

lerden başka matematiğe dair eserleri olan Tevhid Efendi (ö. 1870), Rumeli kazaskerliği pâyesine kadar yükselen Çerkeşli Mehmed Râfî (ö. 1840), Muzika-i Hümâyûn Farsça hocası ve *Menâkıb-ı Kethüdâzâde*'yi tertip eden Emin Efendi, Murad Molla şeyhi iken sonradan müşirliğe yükselen Nusret Efendi (ö. 1894), Tersane mektupçusu Ali Said Efendi, Tersane muhasebecisi Dede İsmâil Efendi, Münecimbaşı İbrâhim Edhem Efendi, şair Safvet Efendi, Kabûlî Mehmed Paşa, Yusuf Kâmil Paşa ve Hâcegân Süleyman Rûhî Efendi gibi simaların da toplantılara devam eden ve oradan yetişen kimseler olduğu belirtilmektedir.

Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi ve çalışmaları hakkında zaman zaman birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüşse de bunlar genellikle belirli bir kaynağa dayanmayan hükümlerdir. Bu konuda en geniş araştırmayı yapan Ekmeleddin İhsanoğlu da bu tür değerlendirmelerin tutarsızlığını belirtir. Ona göre şeklen ve hukuken bir cemiyet özelliği taşımayan bu gruba mütecânis bir arkadaş topluluğu olarak bakmak daha doğru olur. Aralarında ilmi ve entelektüel bir yakınlık ve anlayış bulunan cemiyet mensupları, devrin İslâmî, tabii ve riyâzî ilimlerini bilen ve aynı zamanda Batı düşüncesini de tanıyan kimselerden oluşan bir topluluk veya grup hüviyetindedir.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması ile birlikte Bektaşî tekkelerinin kapatılması sırasında topluluk mensupları da Bektaşîlik'le suçlanarak sürgüne gönderilirler. Bektaşîlik'le en küçük bir ilgilerinin bulunmadığına inanan Cevdet Paşa topluluk mensuplarının bu şekilde itham edilmelerine şaşar ve bunda şahsî düşmanlıkların payı üzerinde durur. Ona göre bu sürgünün bir başka sebebi de muhtemelen cemiyet üyelerinden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey gibi bazılarının -kendi tabiriyle- "mezhebi meşrebinden geniş ve lâubali" olarak tanınmaları, bu yüzden de saray ve halk nezdinde makbul kişiler sayılmamalarıdır. Nitekim Lutfi Efendi de bunların halk nazarında "mezhepsiz" sayıldıklarına işaret etmektedir (Tarih, I, 169). Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve Bektaşîler'in cezalandırılması için sarayda toplanan mecliste cemiyet mensuplarının durumunun tartışıldığı da bilinmektedir. Nitekim Şânîzâde'nin sürgünden iki ay sonra serbest bırakılmasına dair bir ferman gön-

derilmesi, Melekpaşazâde'nin bir yıl sonra İstanbul kadılığına tayini, Ferruh Efendi'nin tefsir çalışmasını tamamlaması için sürgün yerinin Kadıköy'e çevrilmesi, onların Bektaşîlik'le herhangi bir ilgileri olmadığının delili olarak kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lutfi, *Tarih*, I, 168 vd.; Cevdet, *Tarih*, XII, 183-185; Emin Efendi, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi*, İstanbul 1305, s. 189, 190, 218, 345; *Sicill-i Osmânî*, IV, 14; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332, s. 4-25; Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul 1338, I, 69; Nezahat Lezgi, *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi* (lisans tezi, 1946), Türkiye Enstitüsü, nr. 257; Muhammed Hamîdullah — Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, İstanbul 1965, s. 127; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, Ankara 1968, s. 41; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, s. 393; Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, İstanbul 1975, I, 98 vd.; Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 113-114; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 229; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmi ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: I. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, İstanbul 1987, s. 3; a.mlf., "19. Asrın Başlarında Tanzimat Öncesi Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ülemâ Grubunun Buradaki Yeri", a.e., s. 43-47; Ebüzziyâ Tefrik, "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, IV/39, İstanbul 1302, s. 1236-1239; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizâm-ı Cedid Ricâledin Valide Sultan Kethüdâsı Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdâzâde Ârif Efendi", *TTK Belleten*, XX/79 (1956), s. 485 vd.; R. Ekrem Koçu, "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi", *İst. A*, V, 2574-2575; *TA*, VI, 245.



KÂZIM YETİŞ

BEŞİKTAŞ MEVLEVÎHANESİ

İstanbul Beşiktaş'ta kurulan
ve Çırağan Sahilsarayının
büyütülmesi sebebiyle
sonradan yıktırılan Mevlevî tekkesi.

İstanbul'daki Mevlevî âsitânelerinden olan tekke, Vezîriâzam Damad Ohrili Hüseyin Paşa tarafından 1622'de halen Çırağan Sarayının bulunduğu yerde kurulmuştur. Gelibolu Mevlevîhânesi'nin bânisi ve ilk postnisini Ağazâde (Yeniçeriağazâde) Şeyh Mehmed Hakîkî Dede Efendi, kendi mensuplarından olan Hüseyin Paşa'nın ricası üzerine Beşiktaş Mevlevîhânesi'nin meşihatını da üstlenmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Ağazâde Mehmed Efendi her iki meşihatı bir-